

Київський національний університет імені Тараса Шевченка.  
Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського.  
Збірник наукових праць. Випуск 6. Київ, 2006, стор. 118-126.

Євген Пащенко

## Українська філологія у порівняльній Граматиці Крижанича *Objasnenje vivodno o pisme slovenskom.*

Українська філологія XVII століття розвивалася у річищі загальноєвропейського культурного процесу. Мовознавчий доробок українських філологів, особливо граматичні, лексикографічні праці становили прояв культури європейського бароко, в яке українська культура робила потужний внесок. Відомим свідченням включення українського мовознавства в європейську лінгвістику є Граматика Мелетія Смотрицького. Одним з виразів не лише впливу, а й стимулювання у створенні нових, оригінальних праць у галузі порівняльного слов'янського мовознавства є діяльність відомого хорватського філолога XVII століття Юрія Крижанича.

У досить великій науковій літературі про хорватського барокового поліглістра значну увагу приділено його лінгвістичним працям. Як мовознавець, Крижанич відомий двома трактатами, в яких відстоює положення, пов'язані з ідеєю слов'янського єднання. Своїми спостереженнями, побудовами на порівнянні слов'янських мов, автор викликав невпинну увагу дослідників з самого відкриття його праць. Останнє – час і середовище, в якому було знайдено мовознавчі рукописи вченого хорвата, значною мірою позначалися на характері сприйняття, інтерпретації його праць, в даному разі мовознавчих. Треба чітко розрізняти специфіку епохи та середовища, в якому формувався, творив цей вчений, і епохи та середовища, в яких його творчість піддавалися тлумаченням.

Юрій Крижанич належить своїй добі, тобто культурі бароко з усіма особливостями національного - хорватського, а також центральноєвропейського, римського варіантів цієї епохи. Суттєвим чинником є творча індивідуальність автора, який відрізнявся оригінальним підходом до існуючих ідеологем, створював своє бачення проблем, пов'язаних зі станом слов'янських народів та їхніх культур. В основі його славізму як ідейної домінанти творчості, була мета консолідації слов'янських народів у вигляді рівноправного об'єднання. Організуючу роль Крижанич пов'язував з лідерством московського царя. Останній бачився з перспективи західноєвропейського

гуманістичного сприйняття Московського царства як потенційного християнського союзника перед османською загрозою. Вона досить гостро відчувалася саме на хорватських землях, що виконували функцію християнсько-османського пограниччя, яке підходило впритул до рідних країв Юрія Крижанича. Тому він адресує свою ідею єднання московському царю, віруючи в можливість переконати його у необхідності поєднання слов'ян і приєднання до європейської християнської спільноти.

Свої погляди хорватський патріот сподівався викласти, зокрема, і шляхом мовознавчих студій, показуючи спорідненість слов'янських мов. Базою такої спільноти, за його переконаннями, була старослов'янська, яку слов'яни „втратили” через впливи чужинців, особливо греків. Про останніх Крижанич був досить негативної думки, що пояснюється не лише традиційним католицько-православним протистоянням. Релігійна ворожнеча, за переконаннями Крижанича, непотрібно гальмувала процес слов'янської єдності, в чому він вбачав грецькі інтриги.

Для викладу своїх поглядів хорватський представник барокового славізму повинен був дізнатися більше про ту священну, як він її сприймав, мову давніх слов'ян, а це вело його до єдиного, провідного наукового авторитету в цій галузі - до української філології, тобто до Граматики Мелетія Смотрицького. Крижанич, вірогідно, дізнався про неї ще в Римі, зокрема, від українських уніатів, як перших живих носіїв руської, рутенської мови. Їхня мова вражала його низкою аналогій з хорватською, зміцнювала переконання в спорідненості слов'янських мов, тож він прагне більше дізнатися про цю мову, їде в Україну, де живою українською мовою створює кілька текстів, [7]. Проте, хорватський славіст був примушений зіткнутися з фактом формування української книжної мови, її стильового розмаїття з відрізненням від мови розмовної. Це, на його думку, не сприяло процесу єднання. Крім того, він не погоджувався з очевидними використаннями Смотрицьким лінгвістичної термінології, запозиченої з грецької. Все це не відповідало його переконанням щодо консолідації слов'ян.

Крижанич вирішує вказати на відхід від джерел. Він пише мовознавчі праці, побудовані значною мірою на ознайомленні з тогочасним українським мовознавством, з українською книжною та розмовною мовами. Головним же його „співрозмовником» виступає Смотрицький, тобто його Граматика. Свої мовознавчі праці вчений хорват будує на дискусії з Смотрицьким, як представником, виразником тогочасного українського мовного і мовознавчого процесу. Саме український мовний фактор був домінуючий у створенні порівняльних мовознавчих розробок хорватського барокового славіста. Наголошення на означенні *бароковий* відтінює особливості слов'янської ідеї

Крижанича як прояву барокового славізму, в якому центрова роль надавалася Московії. Тому хорватський поборник слов'янського єднання, базуючи свої праці на доробку українського мовознавства, як провідного на той час у колі слов'ян східної віри, адресував ці праці потенційному читачеві при дворі московського царя. Він не виключував можливості бачити серед своїх читачів і самого царя, про якого чутки ходили як про «тишайшого» і схильного до знань, що, однак, не заважило йому заслати хорватського ентузіаста на 15 років сибірського вигнання.

Російські філологи, знайшовши праці Крижанича в XIX столітті, піддавали їх тлумаченням, відповідним до тогочасних слов'янофільських або подібних переконань, в яких українська філологія не бралася до уваги. Остання, з відомих причин, не мала можливості відстоювати власні позиції в інтерпретаціях своєї ролі та значення у виникненні мовознавчих праць відомого хорвата. В силу подібних обставин український фактор, як правило, не представлений у великій славістичній літературі про Крижанича. Це помітно в роботах про мовознавчий трактат Юрія Крижанича «Objasnenje viviodno o pisme slovinskom», (OPS), [4].

Ця праця була першим мовознавчим доробком, створеним хорватським автором на початку 60-х років XVII ст. в Московському царстві. Проте рукопис було знайдено в кінці XIX ст. З нагоди 300-рччя смерті Крижанича Хорватська Академія наук і мистецтв розпочала в 1983 р. публікацію творів Крижанича, де першою книгою стала ця праця, на якій і базуємо наші спостереження. Хорватський філолог Йосип Хамм у коментарі до видання подав огляд *Drugi o OPS* з викладом найвідоміших оцінок цієї праці в славістиці, [11]. З точки зору нашої теми можемо констатувати, що цей огляд не має підтверджень пов'язаності зазначеного твору з українською філологією. Це ще раз вказує на відсутність спеціального дослідження мовознавчих праць Крижанича у контексті українського мовознавства, з яким хорватський вчений був безпосередньо пов'язаний. Українська філологія XIX ст., крім декількох згадок або публікацій цю тему не висвітлювала, [10].

Коли один з перших інтерпретаторів OPS, що знайшов і опублікував цю працю, російський мовознавець Колосов констатував, що в Росії перебував здібний і ерудований славіст, який знаходився в самоті, і не було нікого, хто б йому допоміг „у країні, глибоко потонулій у незнання”, він мав на увазі Московське царство. Однак, хорватський автор перебував у своєрідному спілкуванні з представниками тогочасної української філологічної культури. Знаходячись у Сибіру, у Тобольську, де він створював свої праці, Крижанич роздумував над відомим твором Мелетія

Смотрицького, який був йому джерелом натхнення, і з яким хорватський вигнанець полемізував, заперечував або погоджувався. Крім того, Крижанич користувався іншими працями тогочасного українського мовознавства, що, зокрема, становило його наукову базу. Це була важлива детермінанта виникнення творів Крижанича. В дискусіях, які тодішні вчені Росії вели навколо питання, чи був Крижанич батьком компаративної славістики, у публікаціях таких наукових авторитетів як Бодянський, Фортунатов, Ягич та інші, особливості саме українського мовознавчого фактору, української мови XVII століття не враховувалися, хоч автор створював свої праці в безпосередніх зв'язках з українською філологією. Вона і надалі була нейтралізована терміном Малорусії як великоросійської провінції. Подібне становище імпліцитно присутнє і в філології радянського часу. Твердження М. Долобка, що під „білоруською” мовою Крижанич мав на увазі книжну мову Литви і Малої або Польської Русі не сприяє пізнанню, що йдеться про тодішню книжну мову України, яка з українського середовища поширювалася на простір тодішньої Литви, Білорусі, що перебували під Польщею і користувалися здобутками українського мовознавства. В аналізах філологами так званої *слов'янської мови* Крижанича недостатньо бралось до уваги, що йшлося перш за все про полеміку хорватського славіста з українським варіантом церковнослов'янської мови.

Крижанич не зовсім погоджувався з відрізненнями в тій мові від тієї моделі, яку він вважав першоджерельною слов'янською мовою. Хорватський автор особливо заперечував використання Смотрицьким термінології з грецької мови. Він намагався „виправити” Смотрицького, виходячи з переконань людини католицького середовища, в якому ставлення до візантійської, грецької традиції мало негативну забарвленість. Те, що для Крижанича було неприйнятним, для українського мовознавця було цілком логічним методом, як продовження середньовічної традиції. Прагнучи до єднання слов'ян, сибірський засланець розвивав ідеї хорватського барокового славізму. Такі його ідеї не були зрозумілі й не були актуальні для тогочасного середовища Московської держави, якій автор адресував свої думки. В той же час, в низці мовних аналогій хорватський автор був більше зрозумілий українському реципієнту, ніж можливому читачеві Московії. Це, зокрема, підтверджують використання автором багатьох прикладів з української мови. Коли Крижанич виступав за те, щоб кожен звук був представлений одним знаком, він засновувався не лише на нормах власної мови, але й бачив аналогії в українській мові, що було чужим російській орфоєпії.

Ознайомлення з коментарями мовознавчих праць Крижанича з боку іноземних славістів також засвідчують виключення з поля зору широкої пов'язаності хорватського автора з особливостями українських джерел, крім згадування Смотрицького. Подібний стан також може бути зрозумілим, з огляду на досить потужний вплив російської науки на західну славистику і обмежені можливості української науки заявляти про себе. І в радянській науці українська філологія того часу подавалася як „східнослов'янська”, що передавалося і окремим західним славістам. Коли голландський мовознавець Т. Екман стверджує, що Крижанич заглиблювався в глибинні структури трьох мов: рідної, руської та „білоруської”, це також не конкретизує фактор української мови і повторює згадані оцінки Долобка, [3].

Звичайно, зосередженість саме на російському чиннику пояснюється тим, що автор перебував в середовищі Московського царства, куди прагнув прибути, і де зазнав поразки, що було закономірністю. Долобка, ставлячи питання, чи могли б намагання Крижанича здійснити мовні реформи увінчатися успіхом у тогочасній Московії, визнавав, що це було, безумовно, неможливим, [2]. Інші славісти були схильної думки. С. Булич, визнавав, що тодішнє російське суспільство в загалом було не готовим до розуміння його праць. Крижанич був іноземцем, представником далекої, невідомої в Московії слов'янської країни, культурний розвиток якої, включаючи й ідеї барокового славізму, був детермінований особливостями хорватської громадської думки. Навіть коли називав себе Юрко Серб'янин, він не міг бути сприйнятий як „свій”, попри те, що серби здійснювали паломництва до Москви, були там відомі.

Представляючись як Сербин, хорватський вчений сподівався бути почутим. Він очікував інтерес до своїх знань, які приніс з Європи в ту державу, яка була далекою від подібних переконань, досить гуманних і спрямованих на прогрес не лише всіх слов'ян, а й безпосередньо Московської держави. „Проте, - за висновком Булича, - російська дійсність зрадила його очікування і прийняла іноземця - візюнара, який прийшов до неї з уявленнями, побудованими поза її обставинами, - так, як і завжди до того приймала власних або іноземних мрійників.” Булич пояснював трагедію Крижанича як логічний результат зіткнення західноєвропейських ідей, науки з умовами російської дійсності, яка не бажала і не могла відгукнутися на його ідеї доброзичливо. Та все ж таки, констатував вчений, європейська наука поволі розбуджувала Московську Русь і несла до неї свіжий потік [1;10,36].

Крижанич створив OPS у серпні 1661 року, коли його було депортовано до Тобольську. В ході роботи він міг спілкуватися з українцями, що становили українську

колонію в Сибіру. Проте, головним його адресатом була Москва, то ж він викладає думки про „слов'янську мову” відповідно до ідеологічних переконань, які міг чути під час перебування в Москві, де був більше року. Така зорієнтованість певною мірою позначилася й на ставленні автора до тогочасної української мови. Треба відзначити, що Крижанич, в силу своєї відданості ідеям слов'янської єдності, висловлює погляди, які в окремих положеннях співпадали з окремими великоросійськими оцінками. Так, хорватський славіст вважав, що українська і білоруська мови значною мірою „зіпсовані” внаслідок польської інтервенції. В цьому Юрій Крижанич керувався і політичними обставинами: він бачив претензії Польщі на українські та білоруські території, так саме знав і про дії Московії щодо України, в чому переконався під час перебування в Ніжині. Крижанич був проти обмеження московськими воєводами української автономії. Проте Москва, не обтяжена будь-якими ілюзіями щодо слов'янського єднання, як врешті і Польща, бачила в українських і білоруських землях простір власного впливу. Як аргументація претензій використовувалася мовна і релігійна спорідненість. Хорватський слов'янофіл, враховуючи його винятково негативне ставлення до Польщі, але висловлюючи власні переконання щодо спільності мови, опинявся на позиціях, близьких до московського двора. Для Крижанича східні слов'яни – це спільність, перш за все на мовній базі, то ж мова мусить бути схожою, а поляки та німці її „псувають.” В жертву цього ідеалу він приносив і мовну самотність двох народів – українського та білоруського. В цьому була одна з обмеженостей утопії, відомої як славізм. Мимоволі Юрій Крижанич, всупереч власним, гуманним за своєю природою, прагненням бачити слов'ян у колі європейських народів, стояв у витоків однієї з хиб західної славістики – сприйняття Московії, тобто Росії як головного виразника східних слов'ян, а українську і білоруську культури - як тотожні російській. Зазначені погляди відбилися і на методологічних принципах порівняння слов'янських мов у праці OPS.

Крім Граматики Мелетія Смотрицького в науковому багажі дослідника були й інші представники фахової дисципліни, але вже з західноєвропейської науки. Автор наводить їхні імена – це відомі європейські філологи XVI-XVII ст. як Scaliger, Mekerchus і Grzegor Knapski, [12, 11-12]. Проте головним співрозмовником виступає саме український граматик, на творі якого Крижанич базується, запозичує низку положень, але з яким водночас веде своєїрідну полеміку. Вона стосується в першу чергу термінологічної бази, грецької особливо, і в зв'язку з чим Крижанич створює власний термінологічний апарат.

Приступаючи до створення свого *Пояснення заключного про письмо слов'янське*, тобто викладаючи власне розуміння основ старослов'янської мови, Крижанич на початку віддає належне значенню українського граматака: „письмо наше ніде ще, (крім єдино у Смотрицького) не бралось до розгляду,” [4,39]. Головна мета автора – це, за його словами, показати безцільність того, що він називає непотрібним відмовленням від „джерельних слов'янських слів” на користь іноземним запозиченням. Таке критик бачить в сучасному йому стані книжної мови на українсько-білоруському просторі. Будучи ознайомлений з книгами тієї мови, Крижанич вважає, що їхня мова – це і є наслідок негативних впливів. Підтвердження бачить у тому, як пишуть «Vjelogusci», котрі зазнали впливів з мови та письма *leškoga*. Так саме від греків ідуть впливи, які потім *Ruski pisci* некритично переносять у свою мову.

В плані національної ідентифікації представників східнослов'янських мов Крижанич керується власними критеріями щодо старослов'янської як базової мови того, що він називає *ruski jezik*, як спільна мова. У цій мові автор бачить поділ на три групи: руська спільна (*ruski opći*), яка є для нього тією справжньою (*pravi jezik*) і якою „на великій Русі” говорять. Білоруська для нього – „яксь неприваблива мішанина руської і польської”; третю групу він бачить у тому, що іменує мовою київських книг, розуміючи її як *prevodilački «opet mješavina grčkoga i staroga ruskoga»*, тобто мова книжна, зокрема і українська редакція церковнослов'янської.

Крижанич не був готовий до того, що відбувався процес стильової диференціації в мовах України і Білорусі, як і не бажав мовного розрізнення, що не відповідало його ідеалу слов'янської єдності. Він був свідомий, що не всі з ним можуть бути згодні, то ж передбачав дискусію, і саме з таких позицій сприймає Смотрицького. Він закидав останньому, „що не намагався нашу мову представити відповідно до грецьких і латинських прикладів, бо кожна мова має власні правила, відмінні від інших мов, і не можна виправляти відповідно до зразків і правил інших мов,” [12,29]. Проте саме в цьому положенні Крижанич сам себе заперечує, порушує попередні твердження щодо рівноправної єдності слов'янських народів, не визнає права „білорусців” на власну мову, намагається „виправити” їхню мову відповідно до норм, які сам створює. У своєму баченні слов'янства Крижанич був обтяжений ідеєю москвоцентризму, що було ідеологемою барокового славізму. Він вірив у можливість втілення свого задуму, тому заперечував право інших східних слов'ян мати власні мови, які б відрізнялися від мови Московії. Обмеженість цієї ідеї полягала, зокрема, в сподіванні на гуманізм московського царя, котрий би доброзичливо поставився до всіх слов'ян, що було

неможливим, і Крижанич сам переконався у цьому на власній долі. Проте він був настільки відданий своєму славізму, що навіть залишався непохитний в ньому і в Сибіру.

Оскільки українська книжна мова переживала в той час бурхливий розвиток стильового розмаїття, що вело до формування національної своєрідності, Крижанич не зовсім орієнтувався в цьому процесі, тож найбільшу критичність виявляв до мови білорусів, не розуміючи потреби в розрізненні. Мовний, стильовий синтез, що створювався в результаті різних впливів, був чужий його переконанням. Крижанич перебував безпосередньо в білоруському середовищі, сам був жертвою переслідування збоку пропольських представників, яким були незрозумілі його слов'янофільські ідеї. Білоруси значною мірою спиралися тоді на український мовний та літературний досвід, але не мали тої сили національного опору, яку мала Україна. Остання ж і сама стикалася з серйозними проблемами національної екзистенції, в чому хорватський спостерігач був також досить добре обізнаний. Вирішення проблем він бачив у згуртуванні навколо Москви, в чому не був оригінальним, схожі переконання поділяла й москвофільська частина українського та білоруського інтелектуального корпусу.

У ставленні до мови України Крижанич дещо стриманіший, значною мірою і тому, що відчував її близькість до його рідної. Він бачив, що ця мова більше відрізняється від мови Московії і був високої думки про авторів „київських книг.” Хорватський слов'янофіл сприймав мову України як складову загальноруської. Та руська мова для нього ще в Римі становила *rebus Rutenicis*, в якому він намагався розібратися. Перебуваючи в Україні, він міг бачити, що там своєю мовою називають руська мова, тоді як назву Русь у Московії використовували, в головному, представники церкви та царського двору, де термінологія типу *государь всея Русі, Мала Русь, Великоросія* не була в складі розмовної, належала до лексики вищих структур.

Стикаючись і сам з цими протиріччями, хорватський гість шукав вихід у виправленні розрізненень, пропонуючи це вирішити шляхом внесення поправок до головного тоді кодексу старослов'янської мови – Граматики Смотрицького. Останній був тим, хто, власне, і надихнув Крижанича на написання його твору, що визнає Йосип Хамм: „Можна сказати, що, по всьому судячи, саме Оорфографія М. Смотрицького деякими своїми рішеннями, які піддавалися змінам і спрощенню, якщо звільнитися від грецьких впливів, дала Крижаничу поштовх, щоб обміркувати, викласти і написати своє *Objasnenje vivodno o pisme slovenskom*. Навіть і закінчення в них звучить схоже, майже



однаково: у Смотрицького „Слава Богу совершившему”, в Крижанича „Sverha. I Bogu slava,”[12,9].

Порівняння методу праці Смотрицького і Крижанича висвітлює, зокрема, різні традиції: український філолог дотримувався існуючих норм українського мовознавства, де грецька термінологія була нормою. Хорватський філолог, вихований на західних традиціях латини, заперечував грецизми, але під впливом славізму, намагався уникати й латинізмів. Він підносить рідну хорватську, відрізняє її від сербської мови, в той же час, ставиться критично до білоруської.

Як компаративіст, Крижанич порівнює хорватську з „руською”, орієнтуючись на церковнослов'янську з праці Смотрицького. Такі порівняння розпочав ще його попередник, хорватський наставник з римського періоду, Рафаело Левакович, який в Римі працював над перекладами хорватських глаголицьких книг на церковнослов'янську в українському ізводі. Крижанич йшов далі, він включував у свої порівняння розмовний український матеріал з розмовною хорватською мовою свого краю (чакавський діалект). Саме усвідомлення близькості цього мовного матеріалу спонукало його на прагнення показати те, що було невідомим Смотрицькому: існування хорватської мови, тобто її певної близькості до *руської мови*. Звичайно, Смотрицький не ставив перед собою питання інших мов, предметом його праці була презентація мови українського середньовіччя. Крижанич вводив новий матеріал, зокрема і такий як хорватське глаголицьке письмо. Для нього це підтвердження давності й оригінальності мовної культури слов'ян. Згідно зауваженню Йосипа Хамма, „Сприйнятий в такий спосіб хорватський глаголізм – хорватство на основі глаголичних книг – поруч з іншими мовними особливостями, з яких згадаємо те, що Крижанич за двісті років до Антуна Мажуранича дійшов до пізнання про спорідненість чакавського і руського (в оригіналі *guskoga* – прим. Є. П.) наголосу, - надавав або міг давати йому право, поставити свою мову поруч з мовою, яку в 1619 році в граматичному і правописному відношенні нормував М. Смотрицький. Звідси та близькість і розбіжність, яка виражалася у ставленні Крижанича до значно старшого Мелетія Смотрицького (\*1578 – 1634)”, [12,8-9].

Розвиваючи ідею церковнослов'янської мови як „першоджерельної” мови слов'ян, Крижанич наводить аналогії з хорватської мови. Переконаність у схожості його рідної мови з мовою, яку опрацьовує Смотрицький, „давала йому або могла давати право вводити свою рідну мову в компаративний матеріал. Це була одна з значних причин діалогу з Смотрицьким, який, - робить висновок Й. Хамм, - саме й спонукав його

написати „Objasnenje...”, [12,8-9]. Заперечуючи неслов'янську термінологію в праці Смотрицького, створюючи власну, Крижанич був близький до схожих тенденцій у тогочасному українському мовознавстві.

Треба відзначити, що хорватський автор користувався й іншими джерелами тогочасної української філології. На це також вказують окремі термінологічні приклади. Так, Крижанич вживає для приголосних власний термін *neglasnica*. Й. Хамм звертає увагу на те, що Лаврентій Зизаній ще 1596 року ввів назву *согласное*, а Крижанич міг помітити у праці Смотрицького (1619 р.) *согласное*, [12,13]. Цей термін пізніше увійшов у російську мовознавчу термінологію, в якій також перші автори (Ломоносов) відштовхувалися від праці Смотрицького. Серед інших „київських книг”, про авторів яких він був високої думки, в полі зору Крижанича міг бути й *Лексикон славенороський...* Памви Беринди.

Проте головним джерелом хорватського автора залишався Смотрицький, по відношенню до праці якого Крижанич будує свою, яка відрізняється і за обсягом від праці українського філолога, [12,13]. У вступі Крижанич визначає свою мету: заперечення книжної мови, якою користуються „Білорусці (при друкуванні Біблії, Лексиконів, Граматик та інших письмен,” [4,4-5]. Ця мова йому не до подоби саме через відрізнення від „руської мови”. Свою мету він вбачає в потребі вказати на джерельні слов'янські норми, яких необхідно дотримуватися.

Хорватський автор ставиться до аналізованого матеріалу творчо, не заперечує всю термінологію Смотрицького: одні назви запозичує без змін, інші створює за українськими моделями або ж формулює власні. Пов'язаність тексту ОПС з Граматикою Смотрицького спостерігається вже на цьому термінологічному рівні. У назві мови – *pismo slavensko* – Крижанич демонструє схожість з Смотрицьким: якщо в хорватській традиції під назвою *slavenski jezik* могли передбачати хорватську мову, то в Крижанича це саме церковнослов'янська, про яку він знав у її українській редакції (у Хамма – „*crkvenoslavensko pismo ruske redakcije*”, [12,14]. Чимало термінів Крижанича вміщують в собі різні форми українського походження. Це можна бачити вже у тлумачному словнику, який Й. Хамм подає до хорватського видання OPS, проте на зв'язок з українською філологією не вказує. Так, Крижаничем без заперечень прийнято назви як *pravopisje*, *orfografija*. Проте більшість назв становлять авторські неологізми. Наведемо їх, позначаючи при цьому неологізми курсивом - відповідний хорватський еквівалент - український прототип:

*čerstvi* – *tvrd* – черствий; *godno* – *dolično* – гідно; *jme* – *ime* – ім'я; *jmenni* – *nominalan* – іменний; *krajini* – *posljednji* – крайній; *lagodni* – *nepalatalan* – лагідний; *omilok* – *pogreška* – помилка; *otmena* – *varijanta* – відміна; *označenje* – *tumač* – означення; *poluglasnica* – «jer» – напівголосний; *pravilo* – *ravnalo* – правило; *rečenje* – *izreka*, *govor* – речення; *sklad* – *slog* – склад; *slivati se* – *zlivati se* – зливатися; *slovce* – *gječca* – слівце.

Як відзначає Й. Хамм, у розділі про пунктуацію „Крижанич свій термін *predeljenje* міг створити або відповідно до Лексикону Памва Беринди, де *predel* означає те ж саме, що в хорватській границя, або ж відповідно до власної мови, де *predelyuet* (див. *Bellosztenec, Gazophylacium...*) означає *subdivido, divido*”, [12,23]. У більшості інших випадків Крижанич найчастіше намагається замінити грецькі терміни „слов'янськими”, тобто створеними на власний розсуд.

Рефлексії української мови простежуються в усіх розділах твору. Це засвідчує, що Крижанич досить уважно прислуховувався до української мови й окремі елементи включував у свій „загальнослов'янський” фонд. У вступі, викладаючи свої наміри, автор користується українським *вживають* у формі *вживаю* – відповідно до хорватської формі дієслова третьої особи множини. Наводячи різні приклади, автор часто вживає слово *какот* – по аналогії з українським *як-от*. У першому розділі для поняття, яке в хорватському є *slog*, вживає українське *склад*. Даючи приклад речення, орієнтується на аналог у Смотрицького і пише: *Počatok mudrosti jest bojazen Gospodnja*, [4,5]. Й. Хамм помітив, що те ж саме речення використовують й інші автори, які відштовхувалися від Смотрицького, зокрема росіяни Ломоносов і Барсов. При цьому порівнює: „*Початок* Крижанича відповідає вітчизняному *početak*, польському *počentek* і т.д.” [12,42]. не помічаючи, що йдеться про типовий українізм.

Крижанич мусив висловити своє ставлення до деяких типово українських норм, зокрема в орфографії, які вперше представив Смотрицький, [5,6]. Це, зокрема, стосувалося включення до українського алфавіту букви *гама*. „Скільки літер слов'янських; Сорок» , - починає свій виклад український мовознавець, [9,19]. Крижанич приймає цю норму, стверджуючи: „Блаженний Кирило Солунський дав нам оці букви”, наводить їх і зауважує: „А з часом додали (українське, - примітка Хамма, Є.П.) *гата*”, [4,42]. В цьому короткому реченні начебто відгукується ставлення Крижанича до Смотрицького: він стримано погоджується з українським авторитетом. Хоча назву взято з грецької, хорватський автор чув мову українців та білорусів, то ж, як здається на перший погляд, приймає цей знак, який розділяв два звуки – проривний і фрикативний. Останнє, „найукраїніша” літера, [13,20]. не характерна для хорватської,

типова для мови русько-української, передавалася й до Московії, разом з прибулими туди вченими українцями та білорусами Як вираз української етнічної культури, [6,1-3], цей знак дивував хорватського гостя, то ж він буде примушений висловлювати свої непогодження в подальших роздумах про мовну спільність слов'ян.

В різних позиціях, шукаючи підтвердження своїм викладам, Крижанич серед інших прикладів наводить українізми з розмовної мови. Так, у розділах 3-4, говорячи про літеру *я*, наводить *jistivna* з українського *їстівна*; зустрічаються й інші приклади (*bez čysla, bez potreby*). Викладаючи норми написання йотованих, Крижанич дає шість правил, - точно стільки, скільки їх є у Смотрицького, - констатує Й. Хамм, [12,18]. Коли говорить про різні варіанти написання *й - і*, автор також ілюструє це прикладами з української розмовної мови як *Jistivna, prijmi, prijti, bijte, šijin, bezmertnij, Grigorij*.

У розділі про дифтонги мовознавець заперечує деякі положення Смотрицького і пропонує моделі з інших слов'янських мов, особливо з хорватської. Спеціальний розділ присвячує актуальній для нього темі „хибних впливів”, що наголошено в назві Розділу 6: „Як письмо Руське через Ляшське змінене і зіпсоване.” Й. Хамм коментує цей розділ як розмірковування „про начебто польський вплив на русько-слов'янську графіку” і визнає, що це, „дивлячись діалектно, найслабкіший розділ”, але має низку цінних зауважень, [12,209]. Слабкість виявилася, зокрема, в твердому ставленні автора до низки явищ у розвитку української (білоруської) мови. Також автор не погоджується з тим, що називаємо українська редакція церковнослов'янської мови. Дотримуючись переконань щодо необхідності певної уніфікації слов'янських мов, Крижанич і надалі висловлює критичні зауваження на адресу польської та деяких інших мов через несхожість з тим, що називає „загальноруською” мовою.

Для нашої теми інтерес становлять різні приклади, які хорватський спостерігач помітив в українському середовищі, цитує їх, що покаже і як вирази функціонування української мови в ті часи. Серед типових особливостей української мови Крижанич не сприймає *и* як шостий вокал у фонетичній системі. Він чув і міг помітити розрізнення *и-і* від українців та білорусів усюди – від Риму та Смоленська, Львова, Ніжина до Москви й Тобольську. За його думкою, така диференціація не потрібна, а слід говорити так як говорять „у Великій Русі та за Дунаєм.” Вважаючи, що білоруси наслідують поляків, коли вживають широке *и*, автор наводить серед прикладів слова з української розмовної лексики як *grubyj, kryvyj, hužyj, malyj, čornyj, zelenyj, pevnyj, pilnyj, hytryj, gustyj, ovčyj*. Те ж саме стосується й широкого *е*, яке, на його думку, треба вимовляти відповідно до російського 'е. Приклади „помилкової” вимови представлені

українськими словами як *konem, tiždnem, ležati, letiti, koleša, nesu, neseš, nevista, stanete, zgineš, vuskij*.

Вказавши в попередніх розділах на наявність літери *gamma* Крижанич далі висловлює своє ставлення до згаданих розрізень *z* фрикативного і проривного. Автор неминуче проти того, щоб за грецьким зразком вживалася аспірація, котру норматизував Смотрицький. На думку хорватського мовознавця, не доцільна подвійна аспірація твердого *h* (*hod*) і пом'якшеного *g* (*gukaet*). За Крижаничем, „Росіяни, поляки і задунайці вірно вимовляють букву *g*... Чехи й Білорусці втратили справжній звук і вимовляють не набагато інакше від *x*”. Серед його зауважень, зокрема, цікаве те, що засвідчує поширення впливу українських просвітителів на тогочасне суспільство Московії. Так, Крижанич незадоволено констатує, що фрикативне *z* навіть передалося й туди: „А деякі вже й на Великій Русі, думаючи, що така вимова джерельна, почали наслідувати білорусцям”, [4,64]. Не обминув Крижанич і те, що в українській мові стосовно іноземних слів вживається проривне *z*., що помітне в українських пам'ятках ще з XIV ст., [8,18]. За Крижаничем, подвійна наявність літер як глагол і *gamma*, непотрібні: „Це все каламучення і псування мови”, вважає він і вказує на „справжнє вимовляння” в інших слов'ян. Так саме автор не погоджується з вимовою в грецьких іменах як Федір, вважаючи правильним Теодор і на основі цього робить висновок, що „ми... свою мову оскверняємо іноземним і непотрібним звуком Ф”, [4,64]. В цьому коментарі ще раз підтверджуються спостереження щодо неприйняття і нерозуміння автором середньовічної традиції в джерелах українського мовознавства і наполягання на вірності власної думки.

Треба ще раз наголосити, що хорватський філолог керувався переконаннями в необхідності консолідації слов'янських народів, що відбивається, зокрема, і в його назвах цієї мови. Свідомість представників хорватської культури розвивалася у невпинному конфронтуванні з неслов'янськими, в умовах давньослов'янської антитези ми – вони, свої – чужі, слов'яни – неслов'яни. Тому автор, говорячи про слов'ян часто вживає поняття як *ми, наша мова, наше письмо, наші старі слов'яни* тощо (*mi, naš jezik, naš izgovor, našem pismu, naši stari Slaveni*). Тим самим автор висловлює типове явище хорватського славізму - віру в об'єднання слов'ян як засобу досягнення прогресу всіх слов'янських народів, що й було джерелом натхнення хорватського патріота навіть у Сибіру.

У розділі про інтерпукцію Крижанич, створюючи власну термінологію, орієнтувався на існуючу українську, намагаючись її відкоригувати. Він не погоджується з Смотрицьким

у назві коми і пропонує термін *prediljenje* у значенні *розділ*. На думку Хамма, цю назву він міг запозичити з Лексикону Памва Беринди або ж від хорватського мовознавця Белостенця, [12,23].

Останній, 17 розділ, присвячений акцентуації, і як такий викликав значну увагу філологів наступних століть. Автор порівнює різні моделі наголосу в слов'янських мовах з наголосами в його рідному діалекті. Він і тут критикує деякі позиції наголосу в окремих слов'янських мовах, вважаючи їх помилковими, відступленням від древніх форм. Зокрема, не погоджується з наголосом в окремих словах російської мови, вбачаючи в них хибний татарський вплив. Як і в інших розділах, автор і тут дискутує з термінологією Смотрицького, створює власні моделі.

На зв'язок з Смотрицьким вказує і вже згадуване останнє речення Крижаничевої граматики: «Sverha, i Bogu slava», де слово *sverha* має значення кінець і також становить авторський неологізм.

Праця Крижанича не є проявом тенденційного ставлення до української та білоруської мов. Певні „помилкові” приклади мовлення він вбачає і у тодішній російській мові, вважаючи це наслідками впливу польської мови або грецьких перекладачів. Ці приклади засвідчують, що автор створював власне бачення того, що називав загальнослов'янською мовою, відповідно до своїх критеріїв слов'янської єдності. В цьому виявляється характер Крижанича як оригінального мрійника, що дає власне бачення ідеалу – слов'янської єдності.

Для наших спостережень важливим є підтвердження прямої, досить виразної пов'язаності автора з українським матеріалом. Усі оті його розділи про „помилки” в мовах слов'ян досить переконливо засвідчують знання автором у першу чергу мовного стану в українців, який він досить активно цитує в різних стильових проявах. Крім того, хорватський автор актуалізує проблему мови у білорусів. Вже сам факт, що він часто згадує це ім'я, говорить як про рівноправний слов'янський народ, важливий як підтвердження знань у Європі про білорусів. Автор своєрідно пропагує питання білоруської мови, хоча такої в тексті, власне, і нема, бо йдеться в основному про книжну українську мову. Тим самим хорватський спостерігач засвідчує поширення української книжної мови на тогочасний білоруський простір. Крижанич однакового ставлення до цієї мови в білорусів, як і в українців. Цікаво, що навіть назву він будує за моделлю назви українці, тобто *запражці, задунайці: белорус-ці*.

Назва рус- для нього важлива як підтвердження спільності, тому й назва руська мова, яку він чув безпосередньо в Україні, для нього важлива, аби довести ідею слов'янської

спільності. Треба ще раз наголосити, що хорватський гість опинився на слов'янському сході у досить складному, бурхливому періоді формування національних літературних мов, стабілізування окремих назв цих мов, у чому було нелегко розібратися. І українська інтелектуальна громадськість також була близька до ідей слов'янської єдності, тобто й український бароковий славізм давав про себе знати, перегукуючись з хорватським. Все це по-своєму відбилося на переконаннях, змісті, лексичному складі праці Крижанича.

Компаративна граматика Юрія Крижанича *Objasnjenje vivodno o pisme slovenskom* створена у Сибіру підтверджує роль і значення української філологічної науки у виникненні, втіленні задуму відомого хорватського поборника слов'янської єдності. В першу чергу це виявилось у тісному зв'язку з Граматикою Мелетія Смотрицького. Крім того, Крижанич досить активно вживав елементи української розмовної мови, вбачаючи в ній схожість з хорватською. Завдяки цим комунікаціям було створено працю, що не будучи визнаною за життя автора, принесла йому славу набагато пізніше. Проте, славістична наука наступних століть не спромоглася визначити важливість української філологічної думки у формуванні й розвитку Крижанича як піонера компаративної слов'янської лінгвістики.

За оцінкою Хамма, коли б Крижанич мав щастя написати свій трактат латинською мовою, коли б та праця своєчасно опинилася на Заході, він міг би багатьох у славістиці підштовхнути на зовсім інші роздуми. Треба додати, що Крижанич, який виходив з праці від Смотрицького, не мав щастя стати при житті таким відомим і впливовим як український граматик. Останній опублікував свою працю в середовищі, близькому до західного і не керувався утопічними ідеями, подібними до переконань хорватського славіста. Проте він вплинув на свого хорватського читача, Юрія Крижанича, котрий відштовхуючись від праці українського філолога, створив свої оригінальні тлумачення слов'янських мов.

Граматичний твір Юрія Крижанича підтверджує роль і значення української філології, творчості Мелетія Смотрицького в розвитку діяльності Крижанича, західної славістики барокової доби. Рефлексії української мови простежуються і в інших творах Крижанича, що повинно стати темою подальших досліджень.

## Література

1. Булич, С. К. Очерк истории языкознания в России, I (XIII – 1825).- СПб, 1904.
2. Долобко, М. Г. Ю. Крижанич о русском языке. – *Советское славяноведение*, 1937, 3.
3. Eekman, T. Грамматический и лексический состав языка Юрия Крижанича. – *Dutch Contributions to the 5th Intern. Congress of slavistics*. - The Hague, 1963, p. 42-77.
4. Križanić, Juraj. Objasnjenje vivodno o pisme slovenskom. - Zagreb, 1983.
5. Німчук, В. Переднє слово. – Історія українського правопису XVI – XX століття. Хрестоматія. – Київ, 2004.
6. Німчук, В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г . – *Мовознавство*. – 1992, 1-3.
7. Paščenko, Jevgenij. Stvaralaštvo Jurja Križanića u Ukrajini. Riječ. *Časopis za slavensku filologiju*. Rijeka, 2006, 2, 40-53.
8. Півторак, Г.П. – Українська мова. Енциклопедія. – Київ, 2000, 118.
9. Смотрицкий, Мелетій. Грамматіки славенскія правилное синтагма. Єв'є, 1619.
10. Франко, Іван. Рец. на: Попруженко М. Г. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича. Известия отд. рус. языка и словесности МП. Акад. наук., 1897, 11, 302-313; ЗНТШ, 1897, 19, 11-14.
11. Hamm J. Drugi o OPS.- Juraj Križanić. Objasnjenje vivodno o pisme slovenskom. – Zagreb, 1983.
12. Hamm, Josip. Križanić o pismu i pravopisu. – Juraj Križanić. Objasnjenje vivodno o pisme slovenskom. – Zagreb, 1983.
13. Україна в цікавих фактах. – Львів, 1992.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського.

Збірник наукових праць. Випуск 6. Київ, 2006, стор. 118-126.